

PRZEMYSŁAW KUBISIAK

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Sekcja Nauk Biblijnych

PROJEKT BIBLIA ARAMEJSKA. *TARGUM NEOFITI 1*

Słowa kluczowe: Biblia Aramejska, Targum Neofiti 1

1. Wprowadzenie. 2. Terminologia. 3. Historia targumizmu. 4. *Targum Neofiti 1*. 5. Zakończenie

1. WPROWADZENIE

Biblia Aramejska to zakrojony na szeroką skalę projekt naukowy, mający na celu przetłumaczenie aramejskich targumów do Pięcioksięgu (gr. πεντάτευχος) na język polski. Pomysłodawcą oraz inicjatorem tego przedsięwzięcia jest kierownik Sekcji Nauk Biblijnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II ks. prof. dr hab. Mirosław Stanisław Wróbel wraz z pracownikami naukowymi Sekcji. Pierwsza część projektu obejmuje trzy aramejskie targumy do Pięcioksięgu Biblii hebrajskiej – *Targum Neofiti 1* (1–5), *Targum Pseudo-Jonatana* (6–10) oraz *Targum Onkelosa* (11–15). Łącznie zostanie opublikowanych 15 tomów, plus jeden tom wprowadzający w tematykę targumiczną. Począwszy od 2014 r., do chwili obecnej ukazały się *Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju*¹; *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej: Targum Neofiti 1. Księga Wyjścia*; *Targum Neofiti 1 Księga Kapłańska*² oraz *Targum Neofiti 1. Księga Powtórzonego Prawa*³. Aby Biblia Aramejska mogła trafić nie tylko do rąk naukowców, lecz również do każdego czytelnika, ks. prof. Wróbel wraz z Wydawnictwem Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium” zaproponowali dwa wydania tego niezwykłego dzieła. Pierwsze – bardziej profesjonalne – zawiera oryginalny tekst aramejski z aparatem krytycznym oraz polskim przekładem, zaopatrzone w przypisy, drugie zaś wydanie tylko w języku polskim, również wzbogacone o przypisy. Każdy z tomów Biblii Aramejskiej opatrzone jest słowem

¹ Autorem pierwszych trzech tomów jest ks. prof. Mirosław S. Wróbel.

² Autorem jest ks. prof. Antoni Tronina.

³ Autorem przedostatniego tomu do targumu *Neofiti 1* jest ks. prof. Marek Parchem.

wstępnym znamienitych autorów – znawców świata targumicznego i biblijnego⁴. Jak wspomina autor projektu, ks. prof. Mirosław S. Wróbel, zamiarem twórców Biblii Aramejskiej jest „udostępnienie aramejskiej *Volks-Bibel* (Biblii na użytek ludu), której barwne tradycje cieszyły się dużą popularnością w czasach Jezusa i apostołów”⁵. Aby lepiej zrozumieć zagadnienie ruchu targumicznego, należy nieco bliżej przyjrzeć się genezie targumów oraz okolicznościom historycznym, które mu towarzyszyły.

2. TERMINOLOGIA

Termin „targum” oznacza „tłumaczenie”. Pochodzi od rdzenia תרגם dość powszechnie spotykanego w języku akkadyjskim. Sam termin „targum” jest pochodną czasownika *targummanu*, oznaczającego „tłumacza”. Tradycja rabiniczna używa terminu „tirgem” do tłumaczenia z hebrajskiego na jakikolwiek inny język, a „targum” jest terminem religijnym odnoszącym się do tłumaczenia tekstu Biblii hebrajskiej tylko na język aramejski. „Targum” pojawia się na kartach Biblii hebrajskiej jedynie jako imiesłów bierny w Ezd 4, 7 (hebr. מְתַרְגָּם – *meturgam*), wprowadzając czytelnika w aramejską część księgi⁶. LXX oddaje ten imiesłów terminem ἡρμηνευμένην, czyli „tłumaczony”. Wydaje się, że łacińskim odpowiednikiem terminu „targum” jest *interpretatio*. Książd Wróbel zaznacza, że można dostrzec tu dwa elementy. Po pierwsze, tłumaczenie z jednego języka na inny, po drugie zaś wyjaśnienie danego tekstu dokonywane w tym samym języku⁷. Ta druga interpretacja terminu „targum” dotyka istotnego elementu związanego z okolicznościami rodzącego się zjawiska targumicznego, aramejskie wersje przekładu biblijnego są bowiem zarazem jego komentarzem, jak i przekładem⁸.

3. HISTORIA TARGUMIZMU

Powrót narodu żydowskiego z niewoli babilońskiej oraz przybycie Ezdrasza do Jerozolimy (V–IV w. przed. Chr.) uważane są za początek rozwoju targumów. Faktem jest, że wkroczenie imperium perskiego na polityczną arenę Palestyny doprowadziło do całkowitej likwidacji monarchii, Juda zaś stała się państwem drugorzędym, całkowicie podporządkowanym najeźdźcy. Niosło to ze sobą ograniczenia, żaden z rodzimych polityków nie mógł bowiem zdobyć wystarczającej władzy,

⁴ Wśród przedmówców do poszczególnych wydań Biblii Aramejskiej należy wymienić: prof. Lawrence’a Schiffmana z New York University, prof. Krzysztofa Pilarczyka z UJ, prof. Jamesa Charlesworth’a z Princeton Theological Seminary, kard. Gianfranca Ravasio, kard. Gerharda L. Mullera, ks. prof. Mirosława S. Wróbla, abp. Stanisława Gądeckiego, abp. Henryka J. Muszyńskiego, rabin Michaela Schudricha i innych.

⁵ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju*, Lublin 2014, XXIII.

⁶ Aramejska część Księgi Ezdrasza obejmuje fragment od 4,8–6,18.

⁷ M.S. Wróbel, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, Lublin 2017, 48.

⁸ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju*, Lublin 2014, XXXI.

która pozwoliłaby na ingerencje w sprawy lokalne⁹. Ezdrasz działał przede wszystkim w sferze religijnej. Biblia podaje, że pełnił funkcję arcykapłana (Ezd 7, 1, 5), choć 1 Krn 5, 40 informuje, że synem arcykapłana Serajasza nie był Ezdrasz, lecz Josadak. Jest to dość trudne do wyjaśnienia, żadne bowiem inne źródło nie potwierdza tej informacji¹⁰. Pewne jest, że wraz z Ezdraszem powróciła do ojczyzny grupa repatriantów, złożona z wyznawców kultu świątynnego. Nie do końca wiadomo, co przyczyniło się do przybycia Ezdrasza do Judy. Własna inicjatywa Persów byłaby zgodna z ich polityką wewnętrzną, jednak nie można wykluczyć, że to Żydzi babilońscy wymusili na okupancie zgodę na powrót Ezdrasza do Judy, w celu ustabilizowania sytuacji politycznej i religijnej w Palestynie. W każdym razie Ezdrasz przybywa do Jerozolimy w 428 r. przed Chr.¹¹. Przypisuje mu się wielką rolę w odbudowie i odrodzeniu Izraela po wygnaniu babilońskim¹².

Wraz z przybyciem Żydów z Babilonu w 583 r. przed Chr. język aramejski staje się językiem codziennego użytku, a hebrajski przyjmuje funkcję liturgiczną, znikając z życia publicznego. Potwierdza to Ne 13, 24, gdzie czytamy: „A co do synów ich – to połowa mówiła po aszdodycku czy językiem takiego lub innego narodu, a nie umieli mówić po żydowsku”. To właśnie w czasach perskich (VI–IV w. przed Chr.) aramejski rozpowszechnił się, poczynając od Egiptu aż po Indie. Co ciekawe, brak targumu do Księgi Ezdrasza można tłumaczyć faktem, że największe partie tekstu (Ezd 4, 8–6, 18; 7, 12–26) zostały spisane po aramejsku, zatem nie było potrzeby ich dodatkowego komentowania, ponieważ lud rozumiał jej treść¹³.

Powszechność języka aramejskiego spowodowała, że wyznawcy judaizmu, udając się do synagogi, nie rozumieli treści Tory, którą odczytywano w języku oryginalnym, a więc po hebrajsku. W związku z tym pojawiła się konieczność komentowania odczytanego tekstu i przełożenia go na język aramejski. Księga Nehemiasza wspomina o publicznym czytaniu Tory przez pisarza Ezdrasza wobec ludu zgromadzonego na placu przed Bramą Wodną (Ne 8, 1). Uważa się, że tekst ten jest najstarszym śladem wspominającym o praktyce objaśniania tekstu, a więc początkiem stosowania targumów. Nehemiasz wprost wspomina, że czytano Prawo Boże *dobitnie, z dodaniem objaśnienia, tak że lud rozumiał czytanie* (hebr. מִפְּרֹשׁ וְיִשׁוּם וְשָׂכַל וְגַבְרִינֵי בְּמִקְרָא (Ne 8, 8).

Fragment Ne 8, 1–8 opisuje liturgię sprawowaną przy świątyni. Co ciekawe, jest to opis wzorowany na późniejszej liturgii synagoidalnej. Zatem, można dojść do wniosku, że tekst biblijny przedstawiano wiernym w przekładzie (targum) oraz w komentarzu (midrasz). Użyty termin *meporasz* (hebr. מִפְּרֹשׁ), występuje tu w *participium* koniugacji *pual*, co tłumaczy się jako: rozstrzygać, decydować. Zatem praktykę czytania i wyjaśniania tekstu podczas zgromadzenia, któremu

⁹ J.L. Berquist, *Judaism in Persia's Shadow. A Social and Historical Approach*, Minneapolis 1995, 222.

¹⁰ J. Warzecha, *Historia dawnego Izraela*, Warszawa 2005, 397.

¹¹ J. Bright, *Historia Izraela*, Warszawa 1994, 401.

¹² A. Piwowar, *Historia Izraela czasów Starego Testamentu. Od patriarchów do podboju przez Rzymian*, Lublin 2013, 197–199.

¹³ K. Beyer, *The Aramaic Language*, Göttingen 1986, 19–20.

przewodniczył Ezdrasz, można uznać za pewnego rodzaju praktykę, której początku należy upatrywać w V w. przed Chr.¹⁴.

4. TARGUM NEOFITI I

Przez długi czas targumy miały formę jedynie ustną. Pod koniec epoki ST zaczęły pojawiać się pierwsze aramejskie zapisy, a świadectwa o nich przetrwały do naszych czasów. Po 70 r. wraz ze zburzeniem świątyni Jerozolimskiej oraz reformą judaizmu tendencja utrwalania Tradycji ustnej na piśmie staje się bardziej powszechna. Najwcześniejszym przekładem Biblii hebrajskiej na język aramejski było tłumaczenie Pięcioksięgu. Tora jest najstarszą, ale i najcenniejszą nauką spisana wg Tradycji przez Mojżesza, dlatego najwięcej przemyśleń i dyskusji toczyło się nad tą częścią ST¹⁵.

Podczas prac nad przygotowaniem nowego wydania *Targumu Onkelosa* naukowcy z Uniwersytetu w Madrycie – J. Millas Vallicrosa i A. Macho – odkryli w Bibliotece Watykańskiej rękopis opatrzony tytułem w języku łacińskim: *Targum Onkelosa*. Dokument miał także tytuł w języku hebrajskim: *Targum Chumasz Yeruszalami*. Okazało się, że historia manuskryptu jest niezwykle, był on bowiem w posiadaniu papieża Grzegorza XVI (†1846), który następnie przekazał go rzymskiemu kolegium Pia Domus Neophytorum. Dowodem jest pieczęć na stronie tytułowej dokumentu z dopiskiem: Ludovicus Canonicus Schuller¹⁶. Po jakimś czasie manuskrypt wrócił do rąk papieża, tym razem Leona XIII (†1903). W 1891 r. część manuskryptów z Pia Domus Neophytorum trafiła do Biblioteki Watykańskiej, a pięć lat później kolejna partia dokumentów. Kustosz Biblioteki skatalogował manuskrypty pod nazwą *Targum Onkelosa*, oznaczając dodatkowo skrótem *Neofiti I*¹⁷. Informację o tym, że odkryty dokument jest aramejskim tłumaczeniem Pięcioksięgu, podał jako pierwszy Alejandro Diez Macho w 1956 r. Kwestia autorstwa Targumu *Neofiti I* nie jest oczywista. Nieco informacji dostarcza napis w języku hebrajskim umieszczony na końcu dokumentu, napis informuje, że kodeks został sporządzony w Rzymie przez skrybę o imieniu Menachema, syna Mordechaja¹⁸.

Targum Neofiti I (TgN) zawiera cały tekst Pięcioksięgu z wyjątkiem kilku wersetów pominiętych przez homoteleuton¹⁹. Oczywiście oryginalnym językiem targumu jest aramejski w dialekcie palestyńskim. Bardzo wyraźne pismo kwadratowe ma niezliczone interlinearne glossy. Test podzielony jest na *parashot*²⁰ w podobny

¹⁴ M.S. Wróbel, *Wprowadzenie...*, dz.cyt., 62–63.

¹⁵ W. Chrostowski, *Palestyńskie Targumy Pięcioksięgu*, *Collectanea Theologica* 61 (1991), 33.

¹⁶ M.S. Wróbel, *Wprowadzenie...*, dz.cyt., 136.

¹⁷ W. Chrostowski, art.cyt., 42.

¹⁸ Z napisu na końcu manuskryptu możemy się dowiedzieć, że Menachem pochodził ze szlacheckiej rodziny rabinów o tradycji lekarskiej. Był to zawód dość powszechnie wykonywany przez rabinów w średniowieczu.

¹⁹ Homoteleuton – powtórzenie zakończeń. Powszechnie znany również jako rym.

²⁰ Parashot – podział tekstu na wiersze zgodnie z podziałem liturgicznym. Litera w nawiasie kwadratowym na końcu frazy określa numer tygodnia, w którym czyta się dany fragment Tory.

sposób jak w Biblii Hebrajskiej. Niektóre słowa bądź fragmenty targumu zostały wymazane – przypuszczalnie przez cenzora tekstu²¹. Taka sytuacja zdarza się głównie we fragmentach postrzeganych jako antychrześcijańskie²². Odkrywca targumu uważa, że *Neofiti I* jest starożytnym dokumentem pochodzącym z I w. po Chr. Co ciekawe, uwagę w tekście przyciągają ślady tradycji, które sięgają nawet ery przedchrześcijańskiej²³. Oryginalny tekst spisano na 449 pergaminowych kartach, pracowało zaś przy nim prawdopodobnie trzech kopistów. Aramejski tekst nie jest wokalizowany. Wyjątkiem pozostaje fragment dotyczący snu faraona TgN Rdz 41, 1–7. Ostatnia strona *Targumu Neofiti I* zawiera aramejski napis: „Tutaj w Rzymie, we wspomniałym miesiącu Adar”. Ksiądz Wróbel zauważa, że aramejski przymiotnik הנהדר, oznaczający „wspaniały”, ma wartość cyfrową 264, która może być datą ukończenia dzieła. Według kalendarza żydowskiego byłby to 5264 r., który jest odpowiednikiem współczesnego 1504 r. Choć zastanawiające jest, że manuskrypt pochodzi z XVI w., nie ma jednak wątpliwości, że ma on tradycję i pochodzenie starożytne²⁴. By poprzec tę tezę, można wskazać na hebrajski tekst Rdz 8, 6 w Wulgacie św. Hieronima, gdzie – identycznie jak w TgN – Noe po czterdziestu dniach potopu otworzył „drzwi” arki (aram. ופתח נח ית תרעא דתיבורא), nie zaś „okno” (hebr. ופתח נח את חלון התבה) jak w tekście Biblii hebrajskiej. Nie można zatem wykluczyć, że Hieronim korzystał z tekstu, który mógł pochodzić bądź reprezentować *Targum Neofiti I*²⁵.

Tekst *Targumu Neofiti I* był bez wątpienia używany w synagodze. Wskazuje na to hebrajski zwrot skierowany do uczestników zgromadzenia: „O mój ludu, moi synowie / domu Izraela” (hebr. עמי בני / בית ישראל). Zwrot ten występuje około osiemdziesięciu razy²⁶.

Dość powszechne w TgN jest tłumaczenie imion Boga, bez unikania przy tym antropomorfizacji. Dość rzadkie imiona Boga, będące w zasadzie pozostałościami kultu kananejskiego, są tłumaczone przez targumistę na język aramejski. Jednym z nich jest El Szaddai (aram. אלהא שמים), które autor tłumaczy dosłownie jako „Bóg Niebios”²⁷. Podobnie imię El Eljon (aram. אלהא עלאה) tłumaczone jest dosłownie jako „Bóg Najwyższy”²⁸.

Zarówno w Tradycji Żydowskiej²⁹, tak i w TgN nie wymawia się imienia Bożego. Terminem zamiennym jest potrójna litera „jod” (י״י), co odpowiada tetragramo-

²¹ M.S. Wróbel, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie*, Lublin 2013, 34–45.

²² M. McNamara, *Targum and Testament Revisited*, Michigan, USA 2010, 273.

²³ A.D. York, *The Dating of Targumic Literature*, *Journal for the Study of Judaism* 5 (1974), 49–62.

²⁴ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti I. Księga Rodzaju*, Lublin 2017, XLII–XLIII.

²⁵ M. McNamara, *Targum Neofiti I: Genesis. Translation with Apparatus and Notes*, Collegeville 1992, 45.

²⁶ M. McNamara, *Targum and Testament...*, dz.cyt., 273.

²⁷ TgN Rdz 17,1; 28,3; 35,11; 43,14; 49,25. zob. P. Kubisiak, *Pojęcie i rozwój kultu Boga JHWH w kontekście panteonu bóstw kananejskich*, *Studia Gdańskie* XLVI (2020), 25–45.

²⁸ TgN Rdz 14,18.19.20.22.

²⁹ Żydzi po dziś dzień nie wymawiają imienia JHWH. Zamiast tego stosują termin „haszem” (hebr. השם), co można przetłumaczyć jako „to imię”, które jest poprzedzone rodzajnikiem określonym.

wi z Biblii hebrajskiej (יהוה). Poza tym bardzo często – ponad trzysta razy – Targum używa słowa „Memra” (aram. ממרא)³⁰, od czasownika אמר, które oznacza „mówić”. Stąd מִמְרָא דִּי יי powinno się tłumaczyć jako „Słowo Boga”. Charakter Bożego *Memra* jest niezwykle złożony i bogaty. Zawiera się w nim element stwórczy, objawiający i zbawiający. Cała historia zbawienia streszcza się przeciw do „Słowa Boga”. *Memra* jest odzwierciedleniem nieustannej obecności Bożej, o której wspominają targumiści. Obecność ta wyrażona jest w dwóch czasownikach: „mówić” oraz „być”³¹.

5. PODSUMOWANIE

Biblia Aramejska to projekt naukowy, który stawia sobie za zadanie propagowanie tekstów targumicznych mało znanych i jeszcze nie odkrytych na niwie polskiej biblistyki. Choć targumy nie mają statusu ksiąg natchnionych, to jednak są bardzo bogatym uzupełnieniem tekstów oryginalnych, których treść znamy w zdecydowanej większości z odpisów. Dzięki literaturze targumicznej jesteśmy w stanie głębiej i lepiej poznać przesłanie tekstu świętego, dostrzegając przy tym niezwykle bogactwo kulturowe i złożoność religijną czasów kształtowania się biblijnej Tory. Również warto zauważyć, że oprócz warstwy religijnej, targumy do Pięcioksięgu są bogatym źródłem wiedzy dla naukowców, przede wszystkim biblistów, którzy badając teksty targumiczne, odkrywają wiele nowych i intrygujących kwestii, wyjaśniając przy tym niejasności towarzyszące innym zagadnieniom lingwistycznym, historycznym czy teologicznym. Dzięki Biblii Aramejskiej świat żydowskich targumów do Pięcioksięgu dostarcza nowych i ciekawych zagadnień, które na gruncie biblistyki polskiej są nieocenione.

BIBLIOGRAFIA

- Berquist J.L., *Judaism in Persia's Shadow. A Social and Historical Approach*, Minneapolis: Fortress Press 1995.
- Beyer K., *The Aramaic Language*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1986.
- Bright J., *Historia Izraela*, Warszawa: PAX 1994.
- Chrostowski W., *Palestyńskie Targumy Pięcioksięgu*, w: *Collectanea Theologica* 61 (1991), 33–46.
- Hayward C.T.R., *Divine Name and Presence: The Memra*, Totowa: Allanheld, Osmun 1981.
- Kubisiak P., *Pojęcie i rozwój kultu Boga JHWH w kontekście panteonu bóstw kananejskich*, *Studia Gdańskie* XLVI (2020), 25–45.
- McNamara M., *Targum and Testament Revisited. Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible: A Light on The New Testament*, Michigan: Grand Rapids 2010.
- McNamara M., *Targum Neofiti 1: Genesis. Translation with Apparatus and Notes*, Collegeville: The Liturgical Press 1992.
- Piwoń A., *Historia Izraela czasów Starego Testamentu. Od patriarchów do podboju przez Rzymian*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2013.

³⁰ Poza określeniem „Słowo Pana” (מִמְרָא דִּי יי) TgN używa jeszcze terminów „Chwała Obecności Pana” (אִיקָרְיָהּ שְׂכִינָה דִּי יי) oraz „Chwała Pana” (אִיקָרְיָהּ דִּי יי).

³¹ C.T.R. Hayward, *Divine Name and Presence: The Memra*, Totowa 1981, 15–20.

- Warzecha J., *Historia dawnego Izraela*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW 2005.
- Wróbel M.S., *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2013.
- Wróbel M.S., *Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju*, Lublin: Gaudium 2014.
- Wróbel M.S., *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, Lublin: Gaudium 2017.
- York A.D., *The Dating of Targumic Literature*, *Journal for the Study of Judaism* 5 (1974), 49–62.

ARAMAIC BIBLE. TARGUM NEOFITI 1

Summary

The Aramaic Bible is a large-scale academic project to translate the Aramaic targums to the Pentateuch (gr. πεντάτευχος) into Polish. The originator and initiator of this undertaking is the head of the Biblical Sciences Section of the John Paul II Catholic University of Lublin, Father Prof. Mirosław Stanisław Wróbel together with the academic staff of the section. The first part of the project will cover three Aramaic targums to the Pentateuch of the Hebrew Bible – Targum Neofiti 1 (1–5), Targum Pseudo-Jonatanus (6–10) and Targum Onkelos (11–15). A total of 15 volumes will be published, plus one introductory volume on targumic topics.

Key words: Aramaic Bible, Targum Neofiti 1

Nota o Autorze

Przemysław KUBISIAK – mgr lic. teologii biblijnej. Doktorant Sekcji Nauk Biblijnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie. Wykładowca Kursu Formacji Biblijnej w Lublinie. Jest autorem monografii *Rozważanie Księgi Jonasza* (Tarnów 2017) oraz kilku artykułów naukowych. W swojej pracy badawczej skupia się na zagadnieniach z historii i archeologii biblijnej. ORCID: 0000-0002-6423-2033
Kontakt e-mail: przemyslaw.k@icloud.com